

PRAGMALINGUISTIC ANALYSIS OF LINGUISTIC UNITS IN THE UZBEKISTAN
LANGUAGE*Kutlimurodova Zilola Zafar kizi**QQDU, 1st year student.**Abdullayev Okhunjon Ikrom oglu**QQDU, Ph.D., Ph.D., (PhD).*

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilida lisoniy birliklarning pragmalingvistik xususiyatlari faktik manbalar asosida tahlil qilinadi. Pragmalingvistika doirasida nutq aktlari nazariyasi, presuppozitsiya, implikatura, deiksis, diskurs va kontekst kategoriyalarining o'zbek tilidagi ifodalanish mexanizmlari ilmiy adabiyotlarga tayangan holda yoritiladi. Tadqiqotda o'zbek tilshunosligida pragmatik yondashuvning shakllanishi, lisoniy birliklarning kommunikativ vaziyatga bog'liq ravishda ma'no kengayishi va nutq jarayonida funksional yuklamasi aniqlanadi. Tahlillar natijasida o'zbek tilida pragmatik omillar – ijtimoiy maqom, kommunikativ niyat, madaniy kontekst va nutqiy vaziyat – semantik tuzilishga bevosita ta'sir ko'rsatishi ilmiy asosda ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Pragmalingvistika, lisoniy birlik, nutq akti, presuppozitsiya, implikatura, deiksis, diskurs, kommunikativ vaziyat, kontekst, o'zbek tili.

Аннотация: В данной статье на основе фактических источников анализируются прагмалингвистические особенности языковых единиц в узбекском языке. В рамках прагмалингвистики, опираясь на научную литературу, рассматриваются механизмы выражения в узбекском языке таких категорий, как теория речевых актов, presupposition, implicature, deixis, discourse and context. В исследовании выявляются особенности становления прагматического подхода в узбекском языкознании, расширение значения языковых единиц в зависимости от коммуникативной ситуации и их функциональная нагрузка в процессе речи. В результате анализа научно обосновано, что прагматические факторы – социальный статус, коммуникативное намерение, культурный контекст и речевая ситуация – оказывают непосредственное влияние на семантическую структуру в узбекском языке.

Ключевые слова: прагмалингвистика, языковая единица, речевой акт, presupposition, implicature, deixis, discourse, коммуникативная ситуация, контекст, узбекский язык.

Abstract: This article analyzes the pragmalinguistic features of linguistic units in the Uzbek language based on factual sources. Within the framework of pragmalinguistics, and drawing on relevant scholarly literature, the study examines the mechanisms of expression in Uzbek of such categories as speech act theory, presupposition, implicature, deixis, discourse, and context. The research identifies the development of the pragmatic approach in Uzbek linguistics, the context-dependent expansion of meaning in linguistic units, and their functional load in the speech process. The analysis demonstrates that pragmatic factors – social status, communicative intention, cultural context, and speech situation – directly influence the semantic structure of the Uzbek language.

Keywords: pragmatology, linguistic unit, speech act, presupposition, implicature, deixis, discourse, communicative situation, context, Uzbek language.

Kirish

Pragmatology XX asrning ikkinchi yarmida tilshunoslikning mustaqil yoʻnalishi sifatida shakllangan boʻlib, u til birliklarining nutq jarayonidagi funksional xususiyatlarini oʻrganadi. Mazkur yoʻnalishning nazariy asoslari J.L. Austin va J.R. Searle tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasiga borib taqaladi [1, 94-b.; 2, 23-b.]. H.P. Grice tomonidan ilgari surilgan implikatura nazariyasi esa muloqot jarayonida yashirin maʼnolarni ochib berishga xizmat qilgan [3, 45-b.].

Oʻzbek tilshunosligida pragmatik yondashuv masalalari Sh. Safarov, N. Mahmudov, A. Nurmonov, B. Yoʻldoshev kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan [4, 17-b.; 5, 112-b.; 6, 28-b.]. Ularning ilmiy ishlanmalarida til birliklarining kommunikativ vaziyatga bogʻliqligi, nutq jarayonida maʼno hosil boʻlishi va pragmatik omillarning lisoniy struktura bilan oʻzaro aloqasi asoslab berilgan.

Mazkur maqolaning maqsadi – oʻzbek tilida lisoniy birliklarning pragmatologik xususiyatlarini ilmiy manbalarga tayangan holda tahlil qilishdan iborat.

Metodologiya

Tadqiqot jarayonida tavsifiy, qiyosiy, diskursiv tahlil va kontekstual analiz metodlaridan foydalanildi. Nutq aktlari nazariyasi (Austin, Searle), kooperativ prinsip (Grice), deixis nazariyasi (Levinson) hamda oʻzbek tilshunosligida pragmatik tadqiqotlar metodologik asos sifatida qabul qilindi [1; 2; 3; 7].

Shuningdek, oʻzbek badiiy matnlari va publitsistik materiallardan olingan misollar asosida lisoniy birliklarning pragmatik funksiyasi aniqlandi. Tadqiqot davomida presuppozitsiya va implikatura hodisalari N. Mahmudov hamda Sh. Safarov ishlariga tayangan holda izohlandi [4; 5].

Natijalar

Tahlillar shuni koʻrsatdiki, oʻzbek tilida lisoniy birliklarning pragmatik xususiyatlari quyidagi asosiy yoʻnalishlarda namoyon boʻladi:

Birinchidan, nutq aktlari tizimi orqali. Masalan, buyruq gaplar faqat grammatik buyruqni emas, balki iltimos, maslahat yoki ogohlantirish maʼnolarini ham ifodalaydi. Searle tasnifiga koʻra, bunday birliklar direktiv nutq aktlari tarkibiga kiradi [2, 66-b.].

Ikkinchidan, presuppozitsiya orqali. Mahmudov presuppozitsiyani “nutq mazmunining yashirin asoslari” sifatida talqin qiladi [5, 118-b.]. Masalan, “Yana kech qoldingiz” gapida adresatning avval ham kech qolganligi haqidagi presuppozitsiya mavjud.

Uchinchidan, implikatura hodisasi orqali. Grice kooperativ prinsipning toʻrt maksimasini belgilaydi: miqdor, sifat, munosabat va uslub [3, 26-b.]. Oʻzbek tilida kinoya, piching va bilvosita maʼno koʻpincha implikatura asosida yuzaga chiqadi.

To‘rtinchidan, deiktik birliklar orqali. Levinson deiksini shaxs, makon va zamon ko‘rsatkichlari sifatida tasniflaydi [7, 54-b.]. O‘zbek tilida “men”, “sen”, “bu yerda”, “ertaga” kabi birliklar kontekstsiz to‘liq anglashilmaydi.

Tahlil va muhokama

Pragmalingvistik tahlil o‘zbek tilida lisoniy birliklarning funksional-semantik imkoniyatlari nutqiy vaziyat bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi. Sh. Safarov pragmatik ma’noni nutqiy kontekst bilan belgilanadigan qo‘shimcha ma’no qatlami sifatida izohlaydi [4, 39-b.]. Ushbu nazariy qarash o‘zbek til materiallari asosida tasdiqlanadi, chunki bir xil grammatik shakl turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha illokutiv kuch kasb etadi.

Nutq aktlari nazariyasiga ko‘ra (Austin, Searle), har bir gap lokutiv, illokutiv va perlokutiv komponentlarga ega [1, 98-b.; 2, 24-b.]. O‘zbek tilida bu komponentlarning o‘zaro munosabati ayniqsa muhimdir. Masalan, “Derazani yopasizmi?” shaklan so‘roq gap bo‘lsa-da, illokutiv jihatdan iltimos yoki buyruq vazifasini bajaradi. Searle direktiv nutq aktlarini kommunikativ niyatga ko‘ra tasniflaydi [2, 66-b.], bu tasnif o‘zbek tilidagi bilvosita nutq aktlarini tushuntirishda samarali metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Quyidagi jadvalda o‘zbek tilida keng uchraydigan nutq aktlari va ularning pragmatik funksiyasi ko‘rsatiladi:

O‘zbek tilida nutq aktlarining pragmatik realizatsiyasi

1-jadval

Grammatik shakl	Illokutiv kuch	Pragmatik vazifa	Misol turi
Buyruq gap	Direktiv	Buyruq, iltimos, maslahat	“Kiring.”
So‘roq gap	Direktiv / Ekspressiv	Iltimos, taklif, e’tiroz	“Yordamlashasizmi?”
Darak gap	Reprezentativ	Axborot, ogohlantirish	“Bugun yig‘ilish bor.”
Undov shakl	Ekspressiv	Hissiy munosabat	“Voy!”

Jadvaldan ko‘rinadiki, grammatik shakl va illokutiv kuch o‘rtasida bir-biriga to‘liq moslik mavjud emas. Bu holat pragmalingvistik tahlilning zarurligini asoslaydi.

Presuppozitsiya hodisasi ham o‘zbek tilida muhim pragmatik vosita hisoblanadi. N. Mahmudov presuppozitsiyani nutq mazmunining yashirin tayanch qismi sifatida talqin qiladi [5, 118-b.]. Masalan, “Yana kech qoldingiz” gapida adresatning avval ham kech qolganligi haqidagi axborot presuppozitsiya sifatida mavjud. Bu axborot ochiq ifodalanmagan bo‘lsa-da, muloqot ishtirokchilari tomonidan qabul qilinadi.

Presuppozitsiyaning asosiy turlari quyidagi jadvalda aks ettiriladi:

Presuppozitsiya turlari va o‘zbek tilidagi ifodalanishi

2-jadval

Presuppozitsiya turi	Nazariy asos	O‘zbek tilidagi ko‘rinishi
Ekzistensial	Levinson [7, 181-b.]	“Ukangiz keldi” (ukasi borligi nazarda tutiladi)
Faktiv	Mey [11, 30-b.]	“Bilaman” (voqealarning mavjudligi tasdiqlanadi)
Leksik	Safarov [4, 52-b.]	“Yana” (takroriylik presuppozitsiyasi)
Strukturaviy	Yusupov [8, 74-b.]	So‘roq shakllaridagi yashirin axborot

Implikatura masalasida H.P. Grice kooperativ prinsip va to‘rt maksima (miqdor, sifat, munosabat, uslub)ni belgilaydi [3, 26-b.]. O‘zbek tilida implikatura ko‘pincha kinoya va piching shaklida namoyon bo‘ladi. Masalan, “Zo‘r ish qilibsiz!” gapining kontekstga qarab salbiy baho berish ma‘nosini anglatuvchi implikaturasi mavjud bo‘lishi mumkin. Bu holatda sifat maksimasining buzilishi yashirin ma‘no hosil qiladi.

O‘zbek tilida deiktik birliklar ham pragmatik tahlilning markaziy obyektidir. Levinson deiksini shaxs, makon va zamon kategoriyalari asosida tasniflaydi [7, 54-b.]. “Men”, “sen”, “u”, “bu yerda”, “ertaga” kabi birliklar kontekstsiz to‘liq ma‘noga ega emas. Ularning referensial qiymati nutq vaziyatiga bog‘liq holda belgilanadi.

Quyidagi jadval deiktik birliklarning pragmatik vazifasini ko‘rsatadi:

Deiktik birliklarning funksional xususiyatlari

3-jadval

Deiksis turi	Til birligi	Pragmatik xususiyati
Shaxs deiksisi	men, sen, siz	Ijtimoiy masofa va maqomni bildiradi
Makon deiksisi	bu yerda, u yerda	Nutq markaziga bog‘liq
Zamon deiksisi	hozir, ertaga	Nutq paytiga nisbatan belgilanadi
Diskurs deiksisi	yuqorida, quyida	Matn ichidagi referensiya

Sotsiopragmatik omillar o‘zbek tilida ayniqsa kuchli namoyon bo‘ladi. Brown va Levinson xushmuomalalik nazariyasida ijtimoiy masofa va hokimiyat omillarini asosiy determinant sifatida ko‘rsatadi [10, 61-b.]. O‘zbek tilida “siz” shaklining qo‘llanishi ijtimoiy hurmat va rasmiylikni bildiradi [8, 73-b.]. “Sen” shakli esa yaqinlik yoki tenglikni ifodalaydi.

Hurmat kategoriyasining pragmatik xususiyatlari quyidagi jadvalda ko‘rsatiladi:

Shaxs olmoshlarining sotsiopragmatik funksiyasi

4-jadval

Shakl	Ijtimoiy masofa	Kommunikativ vaziyat	Pragmatik ma‘no
-------	-----------------	----------------------	-----------------

Shakl	Ijtimoiy masofa	Kommunikativ vaziyat	Pragmatik ma'no
Sen	Yaqin	Norasmiy	Samimiylik
Siz	O'rta/Yuqori	Rasmiy yoki hurmat	Ehtirom
Sizlar	Ko'plik + hurmat	Jamoa oldida murojaat	Rasmiylik

Diskurs darajasida B. Yo'ldoshev matnning kontekstual yaxlitligini pragmatik vositalar orqali izohlaydi [9, 92-b.]. O'zbek tilida bog'lovchi vositalar, takror, sinonimik almashinish va implitsit ishoralar matnning kommunikativ yaxlitligini ta'minlaydi. Diskursiv birliklar orqali presuppozitsiya va implikatura mustahkamlanadi.

Shuningdek, o'zbek badiiy matnlarida pragmatik vositalar estetik effekt yaratadi. Ekspressiv birliklar, kinoya va metaforik ifodalar implikatura asosida kuchli ta'sir uyg'otadi. Bu jihat Verschueren tomonidan pragmatik moslashuv nazariyasi doirasida izohlanadi [12, 45-b.].

Natijalar muhokamasi shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida lisoniy birliklarning pragmatik xususiyatlari quyidagi asosiy omillar bilan belgilanadi:

1. Kommunikativ niyat;
2. Ijtimoiy maqom va masofa;
3. Kontekst va diskurs muhiti;
4. Madaniy norma va nutq etiketi.

Demak, lisoniy birliklarning pragmatik tahlili ularning semantik strukturasi bilan cheklanmay, nutqiy vaziyat va ijtimoiy omillar bilan uyg'un holda ko'rib chiqilishi zarurligini ko'rsatadi. Ilmiy manbalar [1-12] asosida olib borilgan tahlillar o'zbek tilida pragmatik hodisalar universal nazariyalar bilan uyg'un ekanini, ayni paytda milliy-madaniy xususiyatlarga ega ekanini tasdiqlaydi.

Xulosa

O'zbek tilida lisoniy birliklarning pragmatik tahlili shuni ko'rsatadiki, til birliklarining mazmuni kommunikativ vaziyat, ijtimoiy omillar va nutqiy niyat bilan belgilanadi. Nutq aktlari nazariyasi, implikatura va presuppozitsiya konsepsiyalari o'zbek til materialida ham o'z tasdig'ini topadi. Deiktik birliklar va hurmat shakllari esa pragmatik ma'no shakllanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Pragmatik yondashuv o'zbek tilshunosligida matn va diskurs tadqiqotlarini chuqurlashtirish, shuningdek, nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – p. 94–108.
2. Searle J.R. Speech Acts. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – p. 23–66.

3. Grice H.P. Studies in the Way of Words. – Harvard University Press, 1989. – p. 26–45.
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika asoslari. – Toshkent: Fan, 2008. – 17–39-b.
5. Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010. – 112–118-b.
6. Nurmonov A. Lingvistik pragmatika. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 28–41-b.
7. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – p. 54–60.
8. Yusupov U. O‘zbek nutq etiketi. – Toshkent: Fan, 2014. – 73–80-b.
9. Yo‘ldoshev B. Matn lingvistikasi. – Toshkent: Universitet, 2016. – 90–98-b.
10. [ABDULLAYEV, S., & ABDULLAYEV, O. (2025). O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA YANGI TERMINLARNING SOHALARGA DOIR TARAQQIYOTI. *XALQARO ILMYIY-AMALIY KONFERENSIYALAR*, 1(6), 185-190.
11. Abdullayev, O. (2022). O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA VA MAISHIY SOHAGA DOIR ZAMONAVIY LEKSIKANING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI. *Новости образования: исследования XXI века*, 1(1), 130-133.
12. Abdullayev, S., & Abdullayev, O. (2023). O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA IQTISODIYOT SOHASIGA DOIR ZAMONAVIY LEKSIKA. *Talqin Va Tadqiqotlar*, 1, 31.